

A Comparative Analysis of the Semantic Components of the Phenomenon of Poverty in the Holy Quran with Emphasis on Conceptual Relations

Fereshteh Mohammadi¹ **Seyyed Mohammad Naqib²**
Rahman Ashriyeh³

Received: 2024/10/23 • Revised: 2025/02/21 • Accepted: 2025/03/25 • Published online: 2025/03/03

Abstract

The derivatives of words related to *poverty* and *destitution* are among the frequently used terms in Islamic teachings. In religious doctrines, poverty and destitution are described as a form of disaster and affliction. The Holy Quran and other religious teachings present comprehensive programs in various forms to eliminate this bitter reality. Lexically, the word *faqir* (poor) originally refers to a person whose backbone has been broken. The word *faqr* (poverty) itself has multiple usages and appears in different contexts, and recognizing these distinctions helps resolve apparently contradictory descriptions of this term in Quranic verses and narrations. Poverty is generally classified into three categories: *essential (intrinsic)*,

1. Ph.D. Candidate in Comparative Exegesis, University of Quranic Sciences and Teachings, Qom, Iran. mohammadi1993.1372@gmail.com.

2. Associate Professor, University of Quranic Sciences and Teachings, Qom, Iran. naghib@quran.ac.ir

3. Associate Professor, University of Quranic Sciences and Teachings, Qom, Iran (**corresponding author**). oshriyeh@quran.ac.ir.

* Mohammadi, F., Naqib, S. M., & Ashriyeh, R. (1404). A comparative analysis of the semantic components of the phenomenon of poverty in the Holy Quran with an emphasis on conceptual relations. *Studies of Qur'anic Sciences*, 7(2), pp. 33-63
<https://doi.org/10.22081/JQSS.2025.70176.1333>

Publisher: Islamic Sciences and Culture Research Institute, Qom, Iran

© 2025 "authors retain the copyright and full publishing rights"

cultural, and *economic*. Semantics, as one of the key branches of linguistics, plays a fundamental role in the accurate understanding of religious texts, particularly the Holy Quran. Through analyzing conceptual relationships among words, this science uncovers the hidden layers of meaning. In this study, the semantic components of words closely related to the field of poverty and destitution are analyzed through the science of semantics in comparison to *faqr* and destitution.

This research adopts a comparative-analytical approach and a descriptive-analytical method, relying on semantic studies to examine Quranic vocabulary. It focuses on the analysis of terms such as *masghaba*, *matraba*, *faqr*, *imlaq*, *ba'sa*, *'usra*, *'ayla*, *miskin*, and *hajjah* within their Quranic contexts.

This article aims to clarify the subtle semantic distinctions of Quranic vocabulary within the conceptual field of poverty. With *faqr* as the focal point—due to its broader and more frequent use—this study systematically explains the semantic components of words that share this semantic domain in comparison to *faqr* and *destitution*.

The research proceeds in two main stages: first, it examines the lexical meaning of each word. Next, to identify the intended semantic components of *faqr* and other related terms in the Quran, it compares their conceptual nuances and explores the fine distinctions in each Quranic usage. The key Quranic words discussed in this study include: *Masghaba* (Balad 14), *Matraba* (Balad 16), *Faqr* (Baqarah 268), *Imlaq* (Isra 31), *Ba'sa* (Baqarah 177), *'Usra* (Baqarah 280), *'Ayla* (Tawbah 28), *Maskana* (Baqarah 61), *Hajjah* (Yusuf 68).

Findings

The findings of this study can be summarized as follows:

Faqr and *destitution*, the central concepts of this research, are expressed in the Quran through different words, each indicating a particular state, degree, or intensity of poverty and need. The word *faqr*, which serves as the focal term of this study, appears 13 times in the Quran along with its derivatives. In lexicons, it originally signifies a “fracture” or “gap” in a body part and metaphorically refers to a degree of need or want that denotes any state of deficiency. *Imlaq* refers to poverty caused by squandering and extravagance. It denotes financial destitution following a state of wealth and abundance. *Ba's*—another key word in this semantic

field—often occurs with the meaning of *battle* or *war*. Its derivatives, such as *bu's* and *ba'sa*, indicate severity and hardship in livelihood and are used to signify poverty and economic difficulty. *Hajah* conveys a meaning broader than outward poverty or destitution. Beyond the notion of need, it also carries the sense of a desire or longing that drives a person to strive for its fulfillment. In human life, *hajah* can indicate both material and spiritual deficiency. However, based on the Quranic contexts where it appears, this need often points to an inner, spiritual poverty. Noting this point leads us to the distinction between this word and other terms related to poverty. *'Ayla* also signifies poverty, typically used when a person faces financial hardship. Some scholars maintain that it not only refers to economic poverty but can also indicate inner or spiritual poverty and even a lack of awareness of divine rulings. *Maskana* denotes poverty accompanied by humiliation, lack of wealth, instability, weakness, and severe need. It may describe a person who is materially wealthy yet afflicted with spiritual or psychological poverty. *Matraba*, by contrast, refers exclusively to financial poverty. Unlike *maskana*, which can cover both material and spiritual destitution, *matraba* specifically describes one who is so poor that he sits upon the dust with no wealth or refuge. *Masghaba*, though related to hardship, does not directly belong to the semantic field of poverty and destitution. Occurring only once in the Quran, it denotes hunger accompanied by suffering and difficulty, often caused by famine or natural constraints. While it indirectly implies poverty, its primary meaning concerns the hardship of food scarcity.

Regarding the novelty of this research, it can be stated that despite the efforts made in various fields of Islamic studies, there remains a noticeable gap in focused lexical studies of Quranic vocabulary. In fact, what is needed is a systematic investigation that reveals the subtle semantic nuances of the words related to *faqr* (poverty) and other similar Quranic terms. Accordingly, the present study concentrates on clarifying the semantic components of *faqr* and its related vocabulary in the Holy Quran.

Keywords

Phenomenon of poverty, semantic components, comparative evaluation, conceptual relations

دراسة مقارنة حول مكونات ظاهرة الفقر الدلالية في القرآن الكريم مع التركيز على العلاقات المفهومية*

رحمان عشريه^١ السيد محمد نقيب^٢ فرشته محمدی^٣

تاريخ الإستلام: ٢٠٢٤/١٠/٢٣ * تاريخ التعديل: ٢٠٢٥/٠٢/٢١ * تاريخ القبول: ٢٠٢٥/٠٣/٢٥ * تاريخ الإصدار: ٢٠٢٥/٠٣/٣٠

الملخص

تعد ألفاظ الفقر والمسكنة من المصطلحات المتداولة بكثرة في المعارف الإسلامي. تهدف هذه الدراسة إلى إجراء تحليل دلالي مقارنة لألفاظ الفقر في القرآن الكريم، مع التركيز على العلاقات المفهومية بينها، وذلك في إطار منهج وصفي - تحليلي. تبدأ الدراسة ببيان المعنى اللغوي لكلمة "فقر"، ثم تتناول عددًا من الألفاظ القرآنية ذات الصلة، التي تشترك معها في المجال الدلالي، مثل: "المسغبة"، و"المتربة"، و"الإملاق"، و"البأساء"، و"الحاجة"، و"العسر"، و"العيلة"، و"المسكنة". وبمقارنة هذه الكلمات مع كلمة "الفقر" يتضح أن كل كلمة من هذه الكلمات تمثل حالة محددة، ودرجة وشدة من الفقر والحاجة لا يمكن استخدامها في أي مكان آخر.

الكلمات المفتاحية

ظاهرة الفقر، المكونات الدلالية، الدراسة المقارنة، العلاقات المفهومية.

١. أستاذ مشارك، جامعة علوم ومعارف القرآن الكريم، قم، إيران. oshryeh@quran.ac.ir
٢. أستاذ مشارك، جامعة علوم ومعارف القرآن الكريم، قم، إيران. naghib@quran.ac.ir
٣. طالب دكتوراه في التفسير المقارن، جامعة علوم ومعارف القرآن الكريم، قم، إيران (المؤلف المسؤول). mohammadi1993.1372@gmail.com

* عشريه، رحمان؛ نقيب، السيد محمد؛ محمدی، فرشته. (٢٠٢٥م). طبيعة الزواج الأبيض وإمكانية تطابقه مع الزواج المعاطاتي: دراسة من منظور القرآن والسنة. دراسات العلوم القرآنية، ٧(١)، صص ٣٣-٦٣.

<https://Doi.org/10.22081/JQSS.2025.70176.1333>

© ٢٠٢٥ «حقوق الطبع والنشر محفوظة للمؤلفين بشكل كامل»

ارزیابی تطبیقی مؤلفه‌های معنایی پدیده فقر در قرآن کریم باتکیه بر روابط مفهومی

رحمان عشریه^۱ سیدمحمد نقیب^۲ فرشته محمدی^۳

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۸/۰۲ • تاریخ اصلاح: ۱۴۰۳/۱۲/۱۳ • تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۱/۰۵ • تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۱/۱۰

چکیده

مشقات واژگان فقر و تنگدستی از واژگان پر کاربرد در معارف اسلامی است. پژوهش پیش‌رو با رویکرد تحلیلی تطبیقی و با هدف تبیین ظرائف معنایی واژگان قرآنی حوزه معنایی فقر و تنگدستی، ابتدا معنای لغوی «فقر» بررسی شده و پس از آن به بررسی سایر واژه‌های همسو با آن پرداخته است. در این مرحله با محور قرار دادن فقر در نقطه کانونی این حوزه، برخی کلماتی که بیشترین مؤلفه‌های مشترک با این واژگان را در قرآن کریم دارد، معرفی و بایکدیگر بررسی تطبیقی شده‌اند. واژه‌هایی همچون: «مُسْكِنَةً»، «مُتْرَبَةً»، «إِفْلَاقَ»، «أَبْسَاءَ»، «حَاجَةً»، «عُسْرَ»، «غَنَلَةً»، «مُسْكِنَةً». از مقایسه این واژگان با واژه «فقر» معلوم می‌شود که هر یک از این واژگان نمایانگر حالتی خاص، شدت و مرتبه‌ای از فقر و نیاز است که نمی‌توان جای دیگری به کار رود.

کلیدواژه‌ها

پدیده فقر، مؤلفه‌های معنایی، ارزیابی تطبیقی، روابط مفهومی.

oshryeh@quran.ac.ir

۱. دانشیار دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم، قم، ایران.

naghib@quran.ac.ir

۲. دانشیار دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم، قم، ایران.

۳. دانشجوی دکتری تفسیر تطبیقی دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم، قم، ایران (نویسنده مسئول).

mohammadi1993.1372@gmail.com

* عشریه، رحمان؛ نقیب، سیدمحمد؛ محمدی، فرشته. (۱۴۰۴). ارزیابی تطبیقی مؤلفه‌های معنایی پدیده فقر در قرآن کریم باتکیه بر روابط مفهومی. مطالعات علوم قرآن، ۲۷(۲)، صص ۳۳-۶۳.

<https://doi.org/10.22081/JQSS.2025.70176.1333>

□ ناشر: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، قم، ایران.

© ۱۴۰۴ «حق تألیف و حقوق کامل انتشار برای نویسندگان محفوظ است»

مقدمه

در آموزه‌های دینی فقر و تنگدستی به عنوان نوعی از بلا و مصیبت بیان شده است. قرآن کریم و آموزه‌های دینی در قالب‌های مختلف برنامه‌های جامعی را برای از بین بردن این حقیقت تلخ ارائه نموده‌اند. فقیر در معنای لغوی به کسی گفته می‌شود که ستون مهره‌هایش شکسته شده باشد، لغت‌شناسان در رابطه با معنای لغوی واژه فقر چنین بیان داشته‌اند: «أصل الفقير هو المكسور الفقار يقال فَقَرْتُه فاقرةً أي داهيةً تكسر الفقار؛ اصل واژه فقیر کسی است که ستون مهره‌هایش شکسته شده؛ یعنی حادثه بزرگی برای او اتفاق افتاده که سبب شکسته شدن ستون فقرات او گردیده است» (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ق، ص ۶۴۱). واژه فقر کاربردهای متفاوتی دارد و در موارد متعدد به کار رفته است، که اطلاع از این تفاوت‌ها سبب برطرف شدن توصیف متضاد از این واژه در آیات و روایات می‌شود. فقر به سه دسته ذاتی، فرهنگی و اقتصادی تقسیم می‌شود:

الف) فقر ذاتی؛ احساس عجز و نیازمندی هر موجودی فقر ذاتی وی است و مختص انسان نمی‌باشد. بنابر آیه «يَا أَيُّهَا النَّاسُ أَنْتُمُ الْفُقَرَاءُ إِلَى اللَّهِ وَاللَّهُ هُوَ الْغَنِيُّ الْحَمِيدُ؛ ای مردم شما به خدا نیازمندید و خداست که بی نیاز ستوده است» (فاطر، ۱۵) همه انسان‌ها فقیر هستند و تنها خداست که غنی حمید است. فقر ذاتی از ویژگی‌های همه انسان‌ها، بلکه همه مخلوقات است و این نوع از فقر برای انسان فخر است و اینکه انسان اعتراف کند در مقابل خداوند سبحان فقیر است و چیزی از خود ندارد، افتخاری بزرگ برای او به حساب می‌آید. از رسول اکرم صلی الله علیه و آله نقل شده که ایشان در رابطه با فقر فرموده‌اند: «گنجینه‌ایی از گنج‌های خداوند است» (شعیری، ۱۳۶۳، ص ۱۰۹).

ب) فقر فرهنگی؛ نبود آگاهی لازم در زندگی سبب آثار منفی از جمله تقلید از سنت نادرست گذشتگان و گروه‌های فاسد و پابندی به آنها می‌شود. در واقع فقر فرهنگی به جهل، که خود از بدترین انواع فقر محسوب می‌شود، اشاره دارد. امیرالمومنین علیه السلام به امام حسن علیه السلام فرمودند: «ای فرزندم هیچ فقری بدتر از جهل نیست» (طوسی، ۱۴۱۴ق، ص ۱۴۶). نیز در رابطه با فقر فرمودند: «فقر بزرگترین مرگ است». از ایشان پرسیدند مراد فقر مالی است؟ ایشان فرمودند: «خیر مقصود من فقر از دین است» (حرانی،

۱۴۰۴ق، ص ۵۳۴؛ چراکه مسبب و پایه بسیاری از عقب ماندگی ها و هرج و مرج ها فقر است. خداوند در قرآن می فرماید: «.....قَالُوا كُنَّا مُسْتَضْعِفِينَ فِي الْأَرْضِ...؛ پاسخ می دهند ما در زمین از مستضعفان بودیم» (نساء، ۹۷). این آیه به فقر فرهنگی مستضعفان اشاره دارد. فقر فرهنگی از انواع فقر مذموم محسوب است و بر همه انسان ها لازم است که با این نوع فقر مبارزه کنند و بر دانشمندان و رهبران امت است برای رفع چنین فقری تلاش بسیار نمایند؛ همان طور که هدف اصلی انبیا تلاوت آیات قرآن تعلیم کتاب الهی و بیان حکمت های آن بوده است. خداوند در آیه ۱۶۴ سوره آل عمران می فرماید: «إِذْ بَعَثَ فِيهِمْ رَسُولًا مِنْ أَنْفُسِهِمْ يَتْلُو عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ وَيُزَكِّيهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ؛ پیامبری از خودشان در میان آنان برانگیخت تا آیات خود را بر ایشان بخواند و پاکشان گرداند و کتاب و حکمت به آنان بیاموزد».

ج) فقر مادی و معیشت؛ فقر مادی و معیشت که همان فقر اقتصادی است، به معنای محروم بودن از ضروریات اولیه زندگی از جمله خوراک، پوشاک و مسکن است. در قرآن کریم در آیات متعددی به چنین فقری اشاره دارد، از قبیل آیه «وَمَا تُنْفِقُوا مِنْ خَيْرٍ فَإِنَّ اللَّهَ بِهِ عَلِيمٌ؛ و هر مالی (به آنان) انفاق کنید، قطعاً خدا از آن آگاه است» (بقره، ۲۷۳) این آیه به شرح حال مسلمانان اشاره دارد که در راه خدا دچار فقر و تنگدستی گردیده، از وطن خود دور افتاده و حضور در میدان جهاد مانع از تلاش آنها برای ایجاد کسب و کار شده است و حتی از طریق سفرهای تجاری هم نمی توانند سرمایه ای به دست آورند. در آموزه های دینی یکی از مواردی که بسیار نکوهش شده است فقر اقتصادی است. پیامبر ﷺ می فرماید: «فقر سیاه رویی در دنیا و آخرت است» (ابن ابی جمهور، ۱۴۰۵ق، ج ۱، ص ۴۰) نیز ایشان در مورد فقر معیشتی می فرماید: اگر رحمت خداوند بر فقرای امت من نبود، هر آینه فقر آنها را به کفر می کشاند (شعیری، ۱۳۶۳، ص ۱۰۹).

هدف نوشته پیش رو تبیین ظرائف معنایی واژگان قرآنی حوزه ی معنایی فقر است؛ از این رو با قرارداد فقر در نقطه کانونی به علت کاربرد وسیع تر و بیشتر، سعی می شود تا با پژوهشی روشمند به مقدار وسع پژوهش مولفه های معنایی واژگان همسو در این حوزه معنایی در مقایسه با فقر و تنگدستی تبیین گردد. در این راستا در مرحله اول معنای لغوی

این واژه تبیین می‌شود. در مرحله بعد برای دستیابی به مولفه‌های معنایی مراد از فقر و سایر واژگان این حوزه معنایی در قرآن کریم، به مقایسه مولفه‌های معنایی واژگان پرداخته می‌شود و تلاش می‌شود دقایق و ظرائف هر کدام از استعمالات قرآنی بیان شود. واژگان قرآنی مطرح شده در این بخش عبارتند از: «مُسْعَبَةً» (بلد، ۱۴)؛ «مَثْرَبَةً» (بلد، ۱۶) «فَقْرٌ» (بقره، ۲۶۸)، «إِمْلَاقٌ» (اسراء، ۱۲۱)، «بِأَسَاءَ» (بقره، ۱۷۷)، «عُسْرَةً» (بقره، ۲۸۰)، «عَيْلَةً» (توبه، ۲۸)، «مُسْكِنَةً» (بقره، ۶۱) و «حَاجَةً» (یوسف، ۶۸).

۱. پیشینه و نوآوری تحقیق

بیشتر آثار پژوهشی در زمینه فقر و تنگدستی با رویکرد فقرزدایی و علت‌های گرفتارشدن به فقر و در نتیجه راهکارهای برطرف کردن آن در آموزه‌های دینی پرداخته‌اند. از پژوهشگران معاصر، محمدجواد رودگر (۱۳۸۴) مقاله‌ای با عنوان «فقر وجودی انسان در قرآن با رویکردی فلسفی عرفانی» در زمینه اینکه انسان در ذات خود انسان فقیر و نیازمندی است به ثمر رسانده است. احمد پاکتچی و همکارش (۱۳۸۹) مقاله‌ای با عنوان «بازتفسیر واژگان فقر و غنا در قرآن کریم با تکیه بر زمینه‌های انسان‌شناختی ساخت مفهوم» در مورد فقر و بی‌نیاز تألیف نموده‌اند. سید محمود صادق‌زاده طباطبایی (۱۳۹۳) مقاله «بسته فقرزدایی با نگاه ویژه به آموزه‌های رضوی» تلاش کرده است تا نگاه جامع دین به مسئله فقر را براساس آثار رضوی بیان کند و راهکارهایی برای برون‌رفت از وضعیت نابهنجار جامعه ارائه دهد. همچنین محمدمهدی عسگری و حسین غفورزاده در مقاله «بررسی مفهوم فقر از منظر قرآن و روایات ائمه اطهار (علیهم‌السلام)» (۱۳۸۸) به پدیده فقر و اقسام آن در اسلام با استفاده از منابع تفسیری و فقهی پرداخته و نگاهی جامع به مسئله فقر و اقسام آن داشته‌اند.

با وجود تلاش‌هایی که در حوزه‌های مختلف معارف اسلامی انجام گرفته است، جای خالی پژوهشی متمرکز بر واژه پژوهی کلمات قرآن کریم، احساس می‌شود. در واقع اقدام بایسته‌ای که به شناخت بیشتر واژگان یادشده و توجه ویژه معارف اسلامی به آن است که در پژوهشی روش‌مند ظرافت‌های معنای واژگان فقر و سایر کلمات قرآنی

همسان به دست بیاید؛ از این رو تحقیق پیش‌رو تمرکز بر تبیین مولفه‌های معنایی فقر و سایر واژگان مرتبط آن از قرآن کریم دارد.

۲. واژه‌شناسی

در این بخش مفهوم «مؤلفه‌های معنایی» مورد بررسی قرار می‌گیرد:

مؤلفه‌های معنایی

معناشناسان برای مطالعه دقیق واژه‌ها، مفاهیم آنها را به شاخصه‌هایی تجزیه می‌کنند که هر کدام از آنها برای فهم صورت زبانی یک واژه، به عنوان مؤلفه‌های معنایی خاصی محسوب می‌شوند (صفوی، ۱۳۹۷، ص ۷۸). در واقع، این مؤلفه‌های معنایی مجموعه‌ای از ویژگی‌ها هستند که مفهوم یک واژه را شکل می‌دهند و موجب توصیف دقیق روابط معنایی در یک جمله و نیز روابط مفهومی در سطح واژه می‌شوند (پالمر، ۱۳۶۶، ص ۱۴۷). از ترکیب این مؤلفه‌های معنایی، معنای گسترده‌تری از واژه حاصل می‌شود که استخراج آنها در تحلیل معنایی، از اهداف پژوهش به شمار می‌رود و می‌توان آنها را از متن یا بافت آن به دست آورد (پالمر، ۱۳۶۶، ص ۱۵۳). در این روش، از واژه‌های مورد نظر تعریفی جامع‌تر و دقیق‌تر ارائه می‌شود و حدود و مرزهای معنایی واژگان مشخص می‌گردد (آزادی، ۱۳۸۴، ص ۳۱)؛ بنابراین با بررسی مؤلفه‌های معنایی یک واژه و مقایسه آنها با واژگان مترادف، معنای دقیق‌تر هر واژه و جایگاه و کاربرد آن در موقعیت‌ها و جملات مختلف مشخص شده و بر حسب شرایط به کار می‌رود.

۳. تحلیل تطبیقی واژگان

در حوزه معنایی فقر می‌توان واژگان و کلماتی مختلفی را معرفی کرد که هر کدام با تشکیل دایره‌ای مشترک از مفاهیم و مصادیق، در کنار یکدیگر معنا می‌یابند. در این پژوهش، برای درک ظرافت‌های واژگان مرتبط با فقر تلاش شده است برخی واژگانی که دارای مؤلفه‌های معنایی همسو با این مفاهیم هستند و در قرآن کریم نیز به کار

رفته‌اند، مورد بررسی و مقایسه قرار گیرند. در نگاه ابتدایی، واژگانی که در ادامه معرفی می‌شوند، به دلیل اشتراکات معنایی با واژه «فقر» و «تنگدستی»، می‌توانند در برخی موارد جایگزین آنها شوند.

۳-۱. فقر

واژه «فقر» در لغت به معنای «فُقْرَة»، یعنی گودال، آمده است. در زبان عربی به زمینی که در آن گودال‌های فراوانی وجود دارد، «أَرْضٌ مُتْفَقِرَة» می‌گویند (فراهیدی، ۱۴۰۹ق، ج ۵، ص ۱۵۰). شبیانی «فُقْرَة» را به معنای چاهی دانسته است که گروهی از آن آب می‌نوشند (شبیانی، ۱۹۷۴م، صص ۵۰، ۵۵)، و ابن درید «فُقْر» را به مجموعه‌ای از چاه‌ها تعبیر کرده که به یکدیگر متصل‌اند تا آب در آنها جمع شده و جریان یابد (ابن درید، ۱۹۹۸م، ج ۲، ص ۷۸۴۰)؛ بنابراین فقر در معنای لغوی، به معنای گودال یا حفره آب است؛ از همین رو، فقیر را به چاهی تشبیه کرده‌اند که آب قنات از آن خارج می‌شود. این معنا با مفهوم اصلی فقر، یعنی حفره و شکاف، تناسب دارد، گویی که فقر موجب ایجاد شکاف در زمین می‌شود (ابن فارس، ۱۳۹۹ق، ج ۴، ص ۴۴۴).

واژه «فقر» معنای دوم و معنوی نیز دارد که شامل «حاجت» (طریحی، ۱۴۰۶ق، ص ۲۹۶)، «ضد غنا و بی‌نیازی» (فیروزآبادی، ۱۴۱۵ق، ج ۱، ص ۶۳۷)، «شخصی که مال و ثروت اندکی دارد» (فیومی، ۱۴۱۸ق، ص ۴۷۸) و همچنین «گرفتاری سخت و کمرشکن» (زهری، ۱۴۲۱ق، ج ۹، ص ۱۱۴) می‌شود. بر این اساس، می‌توان نتیجه گرفت که معنای اولیه و مادی «فقر»، چاه یا گودال آب در زمین بوده و معنای دوم و غیرمادی آن، یعنی حاجت و نیازمندی، که از همان مفهوم اولیه گرفته شده است.

این واژه، همراه با مشتقاتش، ۱۳ بار در قرآن کریم به کار رفته است. در این پژوهش، دو مورد از کاربردهای آن در قرآن بررسی می‌شود. مفسران، «فقر» را در آیه «الشَّيْطَانُ يَعِدُكُمُ الْفَقْرَ...» (بقره، ۲۶۸) به معنای حاجت، ضد غنا، تنگدستی و بدحالی تفسیر کرده‌اند (ثعلبی نیشابوری، ۱۴۲۲ق، ج ۲، ص ۲۷۰). این عبارت به وضعیتی اشاره دارد که در آن شیطان مانع از اتفاق شده و چنین القا می‌کند که ممکن است در پیروی نیازمند و فقیر

شوی. همچنین، در آیه «...رَبِّ إِنِّي لِمَا أَنْزَلْتَ إِلَيَّ مِنْ خَيْرٍ فَقِيرٌ» (قصص، ۲۴)، فقر به معنای نیاز و حاجت تفسیر شده است. در تفسیر این آیه آمده است که حضرت موسی (ع) از شدت گرسنگی سبزی‌های زمین را می‌خورد و برای رفع گرسنگی، از خداوند درخواست روزی کرد و عرض نمود: «ای پروردگارم، به علت گرسنگی که بر من عارض شده، محتاج روزی تو هستم.» امام علی (ع) در این باره می‌فرماید: «به خدا سوگند، موسی در این دعا چیزی جز نانی که بخورد، از خدا نخواست؛ زیرا از شدت لاغری و تحلیل رفتن گوشت بدنش، سبزی‌های خورده‌شده در پوست شکمش نمایان بود» (حسینی شاه عبدالعظیمی، ۱۳۶۴، ج ۱۰، ص ۱۲۲). بررسی‌های انجام‌شده نشان می‌دهد که واژه «فقر» در قرآن کریم تنها با معنای دوم و غیرمادی به کار رفته و معنای نخست آن، یعنی چاه یا گودال آب، در قرآن ذکر نشده است.

۳-۲. مَسْغَبَةٌ

واژه «مَسْغَبَةٌ» از ریشه (س.غ.ب) و مصدر میمی است که «ة» آخر آن برای تأکید و مبالغه به آن افزوده شده است (صافی، ۱۴۱۸ق، ج ۳۰، ص ۳۳۵). این واژه تنها یک‌بار در آیه ۱۴ سوره بلد، «ذِي مَسْغَبَةٍ»، به کار رفته و به معنای گرسنگی است. برخی آن را به گرسنگی همراه با رنج و سختی تعبیر کرده‌اند (ابن فارس، ۱۳۹۹ق، ج ۳، ص ۷۸). گروهی دیگر علاوه بر این معنا، بر این باورند که این واژه به گرسنگی‌ای اشاره دارد که در شرایط سخت و تنگنا رخ می‌دهد و دسترسی به غذا محدود می‌شود (مصطفوی، ۱۳۶۰، ج ۵، ص ۱۳۵)، که می‌توان آن را به قحطی، فقر و تنگدستی تعبیر کرد.

در قرآن کریم، عبارت «ذِي مَسْغَبَةٍ» (بلد، ۱۴) به معنای «دارای گرسنگی شدید و قحطی» آمده و در این آیه، توصیف‌کننده «یوم» است؛ یعنی اطعام کردن در روزی که قحطی و گرسنگی شدید بر آن حاکم است. اما طبق قرائت حسن بصری، که از قرائات شاذ محسوب می‌شود، این عبارت به صورت «ذَا مَسْغَبَةٍ» خوانده شده است (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۱۰، ص ۷۴۴). براساس این قرائت، «ذَا مَسْغَبَةٍ» در جایگاه مفعول قرار گرفته و دیگر به عنوان توصیف‌کننده «یوم» به کار نمی‌رود، بلکه معنای آن به «اطعام کردن گرسنه‌ای

در آن روز» تغییر می‌کند. همچنین، برخی از اهل لغت آن را به‌عنوان وصفی برای «یَتِيمًا» و «مِسْكِينًا» (که در آیات بعد آمده و مفعول‌اند) دانسته‌اند. در این صورت، تقدیر آیه چنین خواهد بود: «اطعام کردن یتیم یا مسکین گرسنه» (فراء، ۱۹۸۰م، ج ۳، ص ۲۶۵).
میان واژه «مسغبة» و «بأس» که هر دو بر شدت دلالت دارند، تفاوت اندکی وجود دارد. شدت در «بأس» به فقر ناشی از جنگ اشاره دارد (دامغانی، ۱۳۹۸، ص ۱۲۷)، اما شدت فقر و تنگدستی در «مسغبة» شامل گرسنگی و سختی‌ای است که به هر دلیلی ممکن است انسان را دچار کند (ابن عاشور، بی‌تا، ج ۳۰، ص ۳۱۶)؛ بنابراین هر دو واژه زمانی به کار می‌روند که فرد دچار نیاز شدید باشد، اما تفاوت آنها در علت ایجاد این حالت فقر و شدت تنگدستی است.

۳-۳. مَتْرَبَةٌ

یکی دیگر از واژگانی که در قرآن کریم به مفهوم فقر و تنگدستی اشاره دارد، واژه «مَتْرَبَةٌ» است که از ریشه «تَرَبَّ» به معنای خاک و هر آنچه از خاک باشد مشتق شده است. همچنین، این واژه به معنای مساوی بودن دو چیز با یکدیگر نیز آمده است (ابن فارس، ۱۳۹۹ق، ج ۴، ص ۳۴۶). لغویان برای «مَتْرَبَةٌ» معانی‌ای همچون «فقر و نیازمندی» (سجستانی، ۱۴۱۶ق، ص ۳۴۰) و «فردی که دچار خسارت مالی شده است» (ابن منظور، ۱۴۱۴ق، ج ۲، ص ۲۳) ذکر کرده‌اند.

این واژه، که اسم مکان است، از این جهت برای فقیر و تنگدست به کار رفته که به دلیل شدت نیاز و فقر، گویی به خاک افتاده و میان او و خاک هیچ فاصله‌ای نیست (فراء، ۱۹۸۰م، ج ۳، ص ۲۶۶؛ ابن منظور، ۱۴۱۴ق، ج ۲، ص ۲۴). در قرآن کریم، این واژه تنها یک‌بار در آیه «أَوْ مِسْكِينًا ذَا مَتْرَبَةٍ» (بلد، ۱۶) آمده و مفسران آن را به فردی بسیار فقیر و نیازمند تفسیر کرده‌اند که از شدت تنگدستی پناهگاهی جز خاک ندارد و بدان چسبیده است (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۱۰، ص ۷۵۱). در واقع، به شخصی اطلاق می‌شود که خانه‌ای ندارد و در مسیر راه به خاک افتاده یا از وطن خویش دور شده و در غربت به سر می‌برد (ماوردی، ۱۴۱۲ق، ج ۶، ص ۲۷۹).

از دیگر تعبیر این واژه، اشاره به فردی است که نه تنها بشدت نیازمند است، بلکه حتی لباس و زیراندازی نیز ندارد و تنها چیزی که برای پوشاندن خود به آن دسترسی دارد، خاک است (فخرالدین رازی، ۱۴۱۳ق، ج ۳۱، ص ۱۷۰). در مقایسه «مَثْرَبَة» با «حَاجَة» باید گفت که «مَثْرَبَة» بر فقر و تنگدستی مادی دلالت دارد؛ همان گونه که در آیه «أَوْ مُسْكِينًا ذَا مَثْرَبَةٍ» (بلد، ۱۶) آمده، این واژه بر فردی اشاره دارد که از شدت فقر و تنگدستی به خاک افتاده است. از ظاهر این آیه برمی آید که «مَثْرَبَة» ناظر به نیاز مادی و مالی است. در مقابل، واژه «حَاجَة» دلالتی گسترده تر دارد. این واژه علاوه بر فقر و نیاز مادی، به نیاز درونی، اشتیاق و علاقه انسان به چیزی نیز اشاره می کند، چنان که در آیه «حَاجَةٌ فِي صُدُورِكُمْ» (غافر، ۸۰) آمده است.

بنابراین، تفاوت این دو واژه در نوع نیازی است که بر آن دلالت دارند: «مَثْرَبَة» به نیاز مالی و مادی، و «حَاجَة» به نیازی که ناشی از میل، اشتیاق و علاقه باطنی انسان به چیزی است اشاره دارد.

۳-۴. املاق

واژه «إملاق» از ریشه «م.ل.ق» به معنای جدا شدن از چیزی و همچنین نرمی و خوش خویی آمده است (ابن فارس، ۱۳۹۹ق، ج ۵، ص ۳۵۱). لغت شناسان این واژه را به «فقر» (جوهری، ۱۳۷۶ق، ج ۴، ص ۱۵۵۷)، «فقر و حاجت» (ابن منظور، ۱۴۱۴ق، ج ۱۳، ص ۱۸۱) و همچنین فقری که ناشی از بخشش بیش از حد و صرف تمامی اموال باشد (رازی، ۱۴۱۴ق، ص ۶۷۴) معنا کرده اند. این واژه همچنین در معانی «افساد» (ابن منظور، ۱۴۱۴ق، ج ۱۳، ص ۱۸۱) و «کاهش مال» (ابن درید، ۱۹۹۸م، ج ۳، ص ۳۶۹) نیز به کار رفته است.

این واژه در دو آیه از قرآن کریم ذکر شده است: «وَلَا تَقُولُوا أَوْلَادُكُمْ مِنْ إِمْلَاقٍ» (انعام، ۱۵۱) و «وَلَا تَقُولُوا أَوْلَادُكُمْ خَشِيَّةُ إِمْلَاقٍ نَحْنُ نَزَرُفُهُمْ وَإِيَّاكُمْ» (اسراء، ۳۱). مفسران در تفسیر این آیات، واژه «إملاق» را به «فقر» (قمی نیشابوری، ۱۴۱۶ق، ج ۴، صص ۳۴۴-۳۴۵)، «فقر و حاجت» (طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج ۱۳، ص ۸۵) و «نقصان در زندگی» (ابن عاشور، بی تا، ج ۱۴، ص ۷۱) معنا کرده اند.

برای این واژه دو معنای اصلی ذکر شده است: «صافی و نرمی» که در زبان فارسی نیز به کار می‌رود (فراهیدی، ۱۴۰۹ق، ج ۵، ص ۱۷۴)، و «حب شدید»، که معنای اصیل عربی این واژه است (ابن درید، ۱۹۹۸م، ج ۱۲، ص ۹۷۵).

در هر دو آیه یادشده، مراد از «إملاق» همان معنای اصیل عربی آن، یعنی حب شدید به بخشش مال است و ارتباطی با معنای فارسی آن ندارد. در واقع، «إملاق» به فقری اشاره دارد که ناشی از انفاق بیش از حد اموال به سبب علاقه شدید به کسی یا چیزی است، به گونه‌ای که فرد در اثر این انفاق پی‌درپی، دچار تنگدستی می‌شود (زمخشری، ۱۴۰۷ق، ج ۲، ص ۲۲۷)؛ بنابراین می‌توان گفت «إملاق» نوعی فقر است که از اسراف در بخشیدن مال ناشی می‌شود (ابن فارس، ۱۳۹۹ق، ج ۵، ص ۳۵۱).

واژه «فقر» از ریشه‌ای گرفته شده که به معنای ایجاد شکاف در چیزی، مانند شکستگی مهره‌های کمر است. به همین دلیل، فقر را به این معنا دانسته‌اند که انسان در اثر نیاز و تنگدستی دچار ذلت و مسکنت می‌شود، همانند فردی که کمرش شکسته است (ابن فارس، ۱۳۹۹ق، ج ۴، ص ۴۴۳). این واژه بر شدت نیاز و حاجت اطلاق می‌شود و معمولاً دلالت بر نیاز مبرم و شکننده دارد، هرچند که می‌تواند هر درجه‌ای از حاجت را شامل شود. برخی مفسران، فقر را به معنای ناتوانی و زمین گیر شدن ناشی از نیاز شدید تفسیر کرده‌اند (کفوی، ۱۴۱۲ق، ص ۶۹۶). در مقابل، «إملاق» به فقری اشاره دارد که بر اثر حب و علاقه شدید به کسی یا چیزی و در نتیجه بخشش بیش از حد اموال پدید آمده است؛ بنابراین، «فقر» معنای عام‌تری دارد و شامل همه انواع تنگدستی می‌شود؛ درحالی‌که «إملاق» یکی از عوامل ایجاد فقر است. به عبارت دیگر، «إملاق» همواره به فقر منجر می‌شود، اما فقر همیشه ناشی از «إملاق» نیست، بلکه می‌تواند علل دیگری داشته باشد.

۳-۵. بَأْسَاء

واژه بَأْسَاء از بَأْس (ب.ء.س) به مفهوم شدت و سختی در جنگ و تنگدستی در زندگی و معیشت است (ابن فارس، ۱۳۹۹ق، ج ۵، ص ۳۲۸). واژه‌های «بُوس» و «بَأْسَاء» را به

معنی مشقت و ضرر (فراهمیدی، ۱۴۰۹ق، ج ۳، ص ۱۲۸)، ضد نعمت (ابن درید، ۱۹۹۸م، ج ۱، ص ۹۱)، فقر و تنگدستی (ازهری، ۱۴۲۱ق، ج ۱۳، ص ۱۰۷) و بدحالی (سجستانی، ۱۴۱۶ق، ص ۱۲۱) و همچنین به معانی فقر بعد از بی‌نیازی (زمخشری، ۱۹۷۹م، ص ۱۴) و یا ضرر (فیومی، ۱۴۱۸ق، ص ۶۵) و یا حاجت شدید (ازهری، ۱۴۲۱ق، ج ۱۳، ص ۱۰۷) معنا نموده‌اند. از دیگر معانی ذکر شده، طبق آیه «...لِتُخْصِنَكُمْ مِنْ بَأْسِكُمْ فَهَلْ أَنْتُمْ شَاكِرُونَ» (انبیاء، ۸۰) که بر جنگ و آیه «فَلَوْلَا إِذْ جَاءَهُمْ بَأْسُنَا تَضَرَّعُوا...» (انعام، ۴۳) که بر عذاب دلالت دارد، بیان شده است (دامغانی، ۱۳۹۸، ص ۱۶۲). واژه بَأْس و مشتقات آن ۷۳ مرتبه در قرآن به کار رفته، که تنها در ۶ آیه به معنای فقر همراه با رنج و سختی است. در معنای بَأْساء مفسران سه دیدگاه بیان داشته‌اند؛ اول: برخی مفسران واژه «بَأْساء» را در آیه «...وَالصَّابِرِينَ فِي الْبَأْسَاءِ...» (بقره، ۱۷۷) به فقر معنا نموده‌اند (مراغی، بی‌تا، ج ۲، ص ۵۹). دوم: عده‌ای از مفسران واژه بَأْساء را در آیه «...مَسَّتْهُمْ الْبَأْسَاءُ...» (بقره، ۲۱۴) را به معنای شدت حاجت و نیاز و ضد نعمت و خوف شدید و همچنین به معنای فقر و مسکنت بیان نموده‌اند. این آیه در بیان تحمل سختی از جانب مومنان در گذشته و هشدار برای مسلمانان است (حقی بروسوی، ۱۴۲۱ق، ج ۱، ص ۴۰۸). در واقع بَأْس در این آیه بر هر گونه شدت و سختی غیرجانی که بر جاه و اهل و مال و... که انسان دچار می‌شود اشاره می‌نماید (مراغی، بی‌تا، ج ۲، ص ۱۲۶) و همچنین بیان شده که بر شداید و سختی‌ها هم اشاره می‌نماید (قاسمی، ۱۳۹۸ق، ج ۳، ص ۱۹۰). این معنا از باسء به نوعی بر شدت و سختی که خارج از نفس آدمی بر او وارد می‌شود مانند، گرفتاری‌ها و سختی‌های مالی و... که در زندگی به آنها احتیاج پیدا می‌کند، دلالت دارد. سوم: از دیگر تفاسیر بیان شده برای واژه بَأْساء بر طبق آیه «...وَأَطِيعُوا الْبَائِسَ الْفَقِيرَ» (حج، ۲۸) این است که منظور انسان نیازمندی است که زمین گیر شده باشد (ثعلبی نیشابوری، ۱۴۲۲ق، ج ۷، ص ۱۹) و همچنین مراد از آن، انسانی است که زندگی خود را در رنج و سختی سپری می‌کند (طوسی، بی‌تا، ج ۷، ص ۳۱۰) و علاوه بر آنها، انسان دردکشیده و مستمندی که سختی و نیازمندیش در چهره او پیدا باشد (فخرالدین رازی، ۱۴۱۳ق، ج ۵، ص ۲۲۱) بیان نموده‌اند. همان‌گونه که مشخص است تفسیر دوم و سوم به همان تفسیر اول بازگشت

دارد؛ چراکه رنج و گرسنگی انسان و درد کشیدن و درمانده شدن او ریشه‌اش همان فقر و تنگدستی و نیاز و حاجت‌مندی است؛ بنابراین بَأْس در آیات قرآن کریم بر شدت و سختی که همراه با غم و ناراحتی است، دلالت می‌کند که از جمله آن سختی‌ها، سختی در معاش است (زمخشری، ۱۴۰۷ق، ج ۱، ص ۴۳). این واژه از جهت عارض شدن علت فقر و تنگدستی با واژه املاق تفاوت دارد، همان‌طور که در ذیل واژه املاق بیان گردید، به فقر ناشی از خرج کردن افراطی و تبذیر مال توسط خود انسان، واژه املاق اطلاق می‌گردد (فرایدی، ۱۴۰۹ق، ج ۳، ص ۱۷۲۸) از این جهت بعضی آن را به معنای ازدست‌دادن زاد و نفقه (ثعلبی نیشابوری، ۱۴۲۲ق، ص ۲۰۳) و ورشکستگی و همچنین نقص در هزینه‌های زندگی معنا نموده‌اند. در این نوع از فقر انسان خودش مقصر است؛ چراکه با بذل و بخشش افراطی مال، خودش را به فقر دچار نموده است؛ درحالی‌که واژه بَأْس به معنی شدت و سختی در معیشت است که از جانب کسی یا حادثه‌ای عارض شده و منجر به بروز فقر و اندوه شده و خود انسان در حصول آن هیچ دخالتی نداشته است.

۳-۶. حاجة

واژه حاجة از ریشه «ح.و.ج» به مفهوم اضطرار پیدا کردن به چیزی، معنا شده است (ابن فارس، ۱۳۹۹ق، ج ۲، ص ۱۱۴). لغت‌شناسان برای واژه حاجة معانی مختلفی از جمله «فقر و نیاز» (فرایدی، ۱۴۰۹ق، ج ۱، ص ۴۴۰)، «فقر و محنت» (طریحی، ۱۴۰۶ق، ص ۱۵۲)، «محنت و رنج» (سجستانی، ۱۴۱۶ق، ص ۱۹۷). هرآنچه که انسان به آن نیازمند می‌شود و برای به‌دست آوردن آن تلاش می‌کند (زمخشری، ۱۹۷۹م، ص ۱۸) و یا احساس نیاز به چیزی که به آن علاقمند است (راغب اصفهانی، ۱۴۲۱ق، ص ۲۶۳) ذکر کرده‌اند. این واژه سه مرتبه در قرآن به کار رفته است که مفسران در ذیل هر کدام از آنها به نکات و مواردی در رابطه با نوع فقر و نیاز در آیه بیان شده، پرداخته‌اند. از جمله آیه «مَا كَانَ يُغْنِي عَنْهُمْ مِنَ اللَّهِ مِنْ شَيْءٍ إِلَّا حَاجَةٌ فِي نَفْسٍ يُعْطَوْنَ فَصَاَهَا؛ [این کار] چیزی را در برابر خدا از آنان برطرف نمی‌کرد، جز

اینکه یعقوب نیازی را که در دلش بود برآورد» (یوسف، ۶۸). مفسران در تفسیر این آیه حَاجَةً را به معنای نیازی که مورد علاقه و محبت است و همچنین به مفهوم خواسته مهم که مراد از آن نیاز درونی حضرت یعقوب علیه السلام، ترس از چشم خوردن فرزندانش و یا اینکه مورد حسادت قرار گرفته و رنج و سختی آن حضرت، و همچنین آگاهی بخشیدن و اخطاردادن به فرزندانش که همواره در همه امور توجه و توکل به خداوند لازم و ضروری است، بیان نموده‌اند (ثعالی، ۱۴۱۶ق، ج ۲، ص ۱۶۵). از دیگر آیاتی که به حاجت و نیاز اشاره دارد آیه «وَلَكُمْ فِيهَا مَنَافِعُ وَلِتَبْلُغُوا عَلَيْهَا حَاجَةً فِي صُدُورِكُمْ؛ و در آنها برای شما سودهاست تا با [سوار شدن بر] آنها به مقصودی که در دل‌هایتان است برسید» (غافر، ۸۰) که از حاجت به معنای نیاز درونی انسان به استفاده از مرکب برای رفتن از جایی به جای دیگر تفسیر نموده‌اند و در آیه «وَلَا يَجِدُونَ فِي صُدُورِهِمْ حَاجَةً مِّمَّا أُوتُوا؛ و نسبت به آنچه به ایشان داده شده است در دل‌هایشان حسدی نمی‌یابند (حشر، ۹) حاجت را به معنای چیزی که انسان به آن نیاز داشته و علاوه بر نیاز به آن علاقمند هم هست، تفسیر نموده‌اند (آلوسی، ۱۴۱۷ق، ج ۲۸، ص ۷۵) و در واقع مراد از آن احساس نیاز آدمی برای بر طرف کردن خواسته و یا نیازی می‌باشد. همچنین به معنای مأرب «حوایج» (ابن عاشور، بی‌تا، ج ۲۸، ص ۸۲) که حسادت، غیظ، اندوه، و رنج روحی گفته می‌شود، دلالت دارد. این واژه به معانی مختلفی اشاره داشته که طبق آنچه بیان شد جامع‌ترین معنا و مفهوم برای حَاجَةً همان احساس نیاز انسان به چیزی که به آن میل و علاقه هم دارد و تلاش می‌کند آن نیاز را برطرف کند (ابن عاشور، بی‌تا، ج ۱۲، ص ۹۴) است. این احساس نیاز در انسان که برای او به منزله نقص محسوب می‌شود، می‌تواند شامل نیاز مادی و معنوی شود. اما آنچه از سیاق آیات پیداست حاجتِ مدنظر در قرآن کریم فقر و نیاز درون و نفس انسان است، نه فقر مالی و مادی او؛ چرا که در هر سه آیه واژه حاجت به نفس «حَاجَةً فِي نَفْسٍ» (یوسف، ۶۸) یا «فِي صُدُورِهِمْ حَاجَةً» (غافر، ۸۰؛ حشر، ۹) استناد شده است؛ بنابراین می‌توان گفت واژه حَاجَةً عام‌تر از نیاز مالی یا معنوی است، بلکه بر رغب و علاقه به آن نیاز دلالت می‌کند و از این جهت با سایر واژگان هم معنا متفاوت است.

از دیگر واژگان مترادف با واژگان فقر و تنگدستی در قرآن کریم واژه عسر است، که به معنای نبود نعمت است و از این جهت به شخصی معسور گفته می‌شود که در رنج و مضیقه باشد. یکی دیگر از معانی واژه عسر مخالفت است؛ به این معنا که عسر و مضیقه و رنج و سختی با آسانی و فراخی نعمت و سهولت متضاد و مخالف است (فراهیدی، ۱۴۰۹ق، ج ۱، ص ۳۲۶) و عسیر به شتری گفته می‌شود که تحمل بار برایش سخت و رنج‌آور است (ابن فارس، ۱۳۹۹ق، ج ۱۴، ص ۳۲۰)؛ بنابراین واژه عسر مفهوم سختی و شدت و کمبود را همراه با مخالفت می‌رساند (جوهری، ۱۳۷۶ق، ج ۲، ص ۷۴۵). به این معنا که قبل از وقوع عسر، شرایط مطلوب بوده است (ابن فارس، ۱۳۹۹ق، ج ۴، ص ۳۱۹). این واژه به همراه مشتقاتش ۱۲ مرتبه در قرآن کریم تکرار شده، که از این آیات چهار مرتبه به معنای دشواری (بقره، ۱۸۵)، دو مرتبه به مفهوم تنگدستی و سختی (بقره، ۲۸۰) به کار رفته است. مفسران ذیل آیه «ذُو عُسْرَةٍ قَنْظَرَةٌ إِلَىٰ مَيْسَرَةٍ...» (بقره، ۲۸۰) بیان داشته‌اند، که اسلام حامی افراد مستضعف می‌باشد (بحرانی، ۱۴۱۶ق، ج ۱، ص ۴۴۵) گفته شده، برای کسانی که انسان تنگدست و بدهکار را مهلت می‌دهند تا هنگام توانگری و به‌دست آوردن مال، طلب خود را پرداخت نماید، پاداشی برابر پاداش شهیدان ثبت می‌شود و در ازای هر روز که به شخص تنگدست و بدهکار مهلت داده شود به همان اندازه مبلغی که قرض داده است برای او پاداش صدقه ثبت می‌گردد (قطب، ۱۴۰۸ق، ج ۳، ص ۴۲۱). از دیگر آیاتی که واژه عسر در آنها ذکر شده، آیه «... وَإِنْ تَعَاَسَرْتُمْ فَعَسْرُكُمْ لَهُُ الْاُخْرٰی» (طلاق، ۶) که عسر به مفهوم عدم‌توافق و سخت‌گیری متقابل و آیه «فَذَلٰٓئِكَ يَوْمَئِذٍ عَسِیْرٌ» (مدثر، ۹) که به معنای سختی و در آیه «... وَلَا تُزْهِقْنِیْ مِنْ اَمْرِیْ عُسْرًا» (کهف، ۷۳) به تنگنا اشاره دارد می‌باشد؛ بنابراین طبق آیات ذکر شده می‌توان گفت، معنای غیرمادی واژه «عسر» سختی و محدودیت بعد از گسترده‌گی نعمت است که در آیات قرآن این واژه به معنای رنج و سختی استعمال شده است. در باب مقایسه این واژه با سایر واژگان همسو با فقر و تنگدستی می‌توان اشاره نمود که عسر به نوعی از

فقر و نبود نعمت و فراخی دلالت دارد که موجب رنج و ناراحتی انسان می‌شود.

۳-۸. عیلة

عیلة از ریشه «ع.ی.ل» به معنی «حاجت و نیاز» (فراهیدی، ۱۴۰۹ق، ج ۲، ص ۱۳۲۲)، «فقر و فاقه» (ازهری، ۱۴۲۱ق، ج ۳، ص ۱۹۸)، «احتیاج و نیازمندی» (ابن فارس، ۱۳۹۹ق، ج ۱۴، ص ۱۹۸) آمده و عائل به معنای فقیر می‌باشد (زمخشری، ۱۹۷۹م، ص ۳۱۹). عیل از ریشه عول گرفته شده است (ابن فارس، ۱۳۹۹ق، ج ۴، ص ۱۹۸). و عَیِّل به معنای حیوانی می‌باشد که از شدت احتیاج و گرسنگی به دنبال غذا می‌گردد (ابن سیده، ۱۴۲۱ق، ج ۱، ص ۲۴۵). برخی مصدر تعلیل را به سوء تغذیه معنا نموده‌اند (جوهری، ۱۳۷۶ق، ج ۲، ص ۱۷۸۰) و از دیگر معنای ذکر شده برای عیلة معنای حاجت است و «عال الرجل یعیل عیلة» زمانی استفاده می‌شود که فرد نیازمند شود» (فراهیدی، ۱۴۰۹ق، ج ۲، ص ۲۴۹) و عبارت «عال الرجل فی أرض یعیل فیها» یعنی مادامی که انسان بر روی زمین در حال حرکت است و به علت نیازی که دارد درخواست چیزی می‌کند (صاحب، ۱۴۱۴ق، ج ۲، ص ۱۵۷). این واژه تنها دو بار در قرآن به کار رفته است. یکی آیه «...وَإِنْ خِفْتُمْ عِیْلَةً...» (توبه، ۲۸) مفسران واژه عیلة را به معنای فقر و تنگدستی، ضیق و احتیاج در معاش و فقر و فاقه تفسیر نموده‌اند (ابن عطیه الاندلسی، ۱۴۲۲ق، ج ۳، ص ۲۱)، دوم آیه «وَوَجَدَكَ عَائِلًا فَأَغْنَى» (ضحی، ۸) واژه عائل به مفهوم انسان عائله‌مندی است که فقیر و نیازمند می‌باشد (فخرالدین رازی، ۱۴۱۳ق، ج ۳۱، ص ۱۹۹). همان‌طور که ذکر گردید عائل در اصل به معنای فقیر و نیازمند و به کسی اطلاق می‌شود که مالی ندارد (ابن عاشور، بی‌تا، ج ۳، ص ۳۵۳)، اما آنچه مفسران در تفسیر این آیه بیان داشته‌اند، عائل را فقیر از جهت برهان و دلیل و از حیث علم به احکام الهی و فقر نفسانی است که خداوند همه این موارد را در مورد پیامبر ﷺ رفع نموده است (ماوردی، ۱۴۱۲ق، ج ۶، ص ۲۵۹). ازجمله معانی دیگری که برای واژه عیلة بین شده، تحت استیلا و استعلائی دیگری قرار گرفتن می‌باشد که از آثار و نتایج آن نیازمندی و فقر و تنگدستی است. از تفاوت‌های عیلة با فقیر می‌توان به این نکته اشاره نمود که عیلة را زمانی به شخص نیازمند و تنگدست نسبت

می دهند که عائله مند باشد و یا نا آگاه به احکام خداوند و دستورات الهی و.... (فخرالدین رازی، ۱۴۱۳ق، ج ۳۱، ص ۱۹۹)؛ اما واژه فقیر را به هر انسان نیازمند و تنگدستی، که در مضیقه و تنگنا است، حال چه عائله مند باشد و یا اصلاً عائله ای نداشت باشد قابل اطلاق است (طوسی، بی تا، ج ۱۰، ص ۳۶۹).

۳-۹. مَسْكَنَت

واژه مَسْكَنَت از ریشه «س.ك.ن» ضد و خلاف اضطراب و یا همان عدم تحرک است (ابن منظور، ۱۴۱۴ق، ج ۱۳، ص ۲۴) و به وسیله ای که کشتی را تعدیل می کند سکان کشتی می گویند (فراهدی، ۱۴۰۹ق، ج ۲، ص ۱۷۵۲) و به آن علت که مانع از حرکت و اضطراب کشتی می شود آن را سکان می نامند. خود مسکنت نوعی از انواع فقر است که هم شامل فقر و نیاز مالی و هم فقر نفس و خضوع و فروتنی می شود که از شدت زیاد، فرد را ناتوان کرده و توانایی حرکت را از او گرفته و سبب توقف چرخه زندگی گردیده است (ابن درید، ۱۹۹۸م، ج ۲، ص ۲۱۶). این واژه تنها دو بار در قرآن ذکر شده، اما مشتقات آنکه «مسکین» و «مساکین» است در آیات متعددی به کار رفته است. در آیه «..ضُرِبَتْ عَلَيْهِمُ الدَّلَّةُ وَالْمُسْكَنَةُ» (بقره، ۶۱). مفسران واژه مسکنه را به فقر و حاجت همراه با خشوع و خواری و به خاک افتادن همراه با ذلت و فقر نفسانی و گرفتار شدن یهودیان به فقر روحی، هر چند که از نظر مال غنی و بی نیاز باشند، تفسیر نموده اند (طبری، ۱۴۱۲ق، ج ۱، ص ۲۵۰). برخی نظرات دلالت بر یکسان بودن معنای فقر و مسکنت دارند (حلی، ۱۴۰۷ق، ج ۱، ص ۱۴۸) و معتقدند که این دو واژه مترادف هستند و در آیه «إِنَّمَا الصَّدَقَاتُ لِلْفُقَرَاءِ وَالْمَسَاكِينِ...» (نوبه، ۶۰) به جهت تأکید هر دو به یک معنا به کار رفته است (فاضل مقداد، ۱۴۱۹ق، ج ۱، ص ۲۳۵). ابوعلی جبائی و ابویوسف معتقدند که اگر میت وصیت کرده باشد ثلث مالش را به فقراء و مساکین و فلان شخص بدهند، در این صورت نصف ثلث مال را به شخصی که تعیین شده باید پرداخت شود و نصف دیگر آن ثلث را به فقراء و مساکین پردازند، چرا که هر دو از یک گروه هستند (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۵، ص ۶۴). در پاسخ به

این مطلب باید گفت طبق اینکه اصل بر تأسیس است نه تأکید، کاربرد یک معنای تازه و متفاوت از فقر، برای مسکین بهتر از هم معنا و برای تأکید دانستن این دو واژه می‌باشد (حسینی جرجانی، ۱۴۰۴ق، ج ۱، صص ۲۹۷-۲۹۸). از ظاهر آیه ۶۰ توبه هم چنین برداشتی می‌شود که مسکین و فقیر به یک معنا نمی‌باشند (طبری کیهاسی، ۱۴۰۵ق، ج ۳، ص ۲۰۵). برخی مفسران معتقدند وضع و حال فقیر از مسکین بدتر است. فقیر به شخص محتاجی می‌گویند که نه مال دارد و نه کار، و اما مسکین انسانی است که کسب و کار دارد، اما کفاف زندگی‌اش را نمی‌دهد (حلی، ۱۴۰۷ق، ج ۱، ص ۴۵۶) یکی از آیاتی که در تایید این مطلب ذکر نموده‌اند آیه «أَمَّا السَّفِينَةُ فَكَانَتْ لِمَسَاكِينَ يَعْمَلُونَ فِي الْبَحْرِ...» (کهف، ۷۹) است. که با توجه به داشتن کشتی خداوند آنها را مسکین خوانده است (طوسی، بی‌تا، ج ۱، ص ۲۴۷). از دیگر دلایل ذکر شده برای مطلب فوق اشاره به آیه ۶۰ سوره توبه نموده‌اند که فقرا بر مساکین مقدم آورده شده است؛ چراکه فقرا محتاج‌تر از مساکین هستند و تأمین مایحتاج آنها در الویت است؛ زیرا قرآن متناسب با فرهنگ و زبان عرب براساس الأهم فالأهم مطلب را شروع می‌نماید (حلی، ۱۴۰۷ق، ج ۱، ص ۴۵۶). در روایتی نقل گردیده که پیامبر اکرم ﷺ از فقر به خداوند پناه برد و مسکنت را از خدا درخواست کرد: «اللهم إِنِّي أَعُوذُ بِكَ مِنَ الْفَقْرِ وَأَسْأَلُكَ الْمُسْكِنَةَ» (حسینی جرجانی، ۱۴۰۴ق، ج ۱، ص ۲۹۷) و برخلاف آنچه گذشت برخی بر این باورند که اوضاع و احوال مسکین به مراتب بدتر از فقیر است؛ چراکه مسکین به کسی می‌گویند که هیچ چیزی ندارد، اما فقیر دارای اشیائی می‌باشد (ابن عربی، بی‌تا، ج ۲، ص ۹۶۱). در تایید این ادعا بیان داشته‌اند که مسکین مشتق از سکن است، یعنی انسان از شدت نداری و تنگدستی توان حرکت ندارد، همان‌گونه که خداوند متعال در قرآن کریم فرموده‌اند: «أَوْ مُسْكِينًا ذَا مَثْرَبَةٍ؛ محتاجی که از شدت احتیاج به خاک چسبیده است» (بلد، ۱۶) فاضل مقداد نقل کرده است که از شخص عربی سوال شد که آیا تو فقیر هستی؟ گفت به خدا قسم نه، بلکه من مسکین هستم (فاضل مقداد، ۱۴۱۹ق، ص ۲۳۵)؛ بنابراین طبق آنچه در مورد فقیر و مسکین و اوضاع مالی و شرایط هر کدام نقل شد، نمی‌توان پی برد که کدام گروه (فقراء یا مساکین)

بدحال‌تر هستند؛ چراکه هر دو دسته به علت عدم مال و دارایی محتاج زکات می‌باشند.

نتیجه‌گیری

یافته‌های این پژوهش به شرح ذیل است:

فقر، که موضوع اصلی این پژوهش است، در قرآن با واژگان متفاوتی بیان شده و هر یک از آنها نمایانگر حالتی خاص، شدت و مرتبه‌ای از فقر و نیاز است. واژه فقر، که به عنوان واژه کانونی این پژوهش انتخاب شده، ۱۳ مرتبه به همراه مشتقاتش در قرآن ذکر شده است. در لغت، به معنای شکاف در عضو و... بوده و به مرتبه‌ای از حاجت و نیاز اشاره دارد که بر هر حالتی از احتیاج و کمبود دلالت می‌کند. املاق واژه‌ای است که بر فقری دلالت دارد که انسان در اثر تبذیر و اسراف به آن دچار شده است. این واژه به فقر مالی پس از دارایی و غنا اطلاق می‌شود. واژه بؤس که از دیگر واژگان این حوزه معنایی است، بیشتر در معنای جنگ به کار رفته است. مشتقات آن، از جمله بؤس و بؤساء، بر شدت و سختی در معیشت دلالت دارند و مراد از آنها همان فقر و تنگدستی است. در ادامه، با بررسی واژه حاجه، با مفهومی فراتر از فقر و تنگدستی ظاهری مواجه می‌شویم. این واژه، علاوه بر نیاز، بر حاجتی دلالت دارد که در دل آن میل و علاقه نهفته است، به گونه‌ای که فرد برای برطرف کردن آن تلاش می‌کند. در زندگی انسان، حاجه نوعی نقص مادی و معنوی محسوب می‌شود. با این حال، از سیاق آیاتی که این واژه در آنها به کار رفته، روشن می‌شود که حاجت و نیاز مورد نظر در قرآن بیشتر ناظر به فقر درونی و نفسانی است. توجه به این نکته، ما را به تفاوت این واژه با سایر الفاظ مرتبط با فقر رهنمون می‌سازد. عیلة نیز به معنای فقر است و هنگامی به کار می‌رود که فرد در تنگنای معیشتی قرار گرفته باشد. برخی معتقدند که این واژه علاوه بر فقر مالی، به فقر درونی و نفسانی و همچنین به کمبود آگاهی نسبت به احکام الهی نیز اشاره دارد. واژه مسکنة نیز در حوزه معنایی فقر قرار دارد و بر فقر همراه با ذلت، کمی مال، وضعیت نابسامان، ضعف نشاط و حاجت شدید دلالت می‌کند. این امکان وجود دارد که فرد از نظر مالی

غنی باشد اما در عین حال، دچار فقر نفسانی و روحی گردد. در مقایسه، واژه متربه که از دیگر واژگان مرتبط با فقر است، تنها به فقر مالی اشاره دارد، برخلاف مسکنه که می تواند شامل فقر مالی یا روحی باشد. متربه به فقری اطلاق می شود که از شدت نیاز به خاک نشسته و هیچ مال و پناهی ندارد.

در مورد واژه مسغبه باید گفت که این واژه مستقیماً در حوزه معنایی فقر و تنگدستی قرار نمی گیرد. این واژه که تنها یک بار در قرآن آمده، به معنای گرسنگی همراه با رنج و سختی است و به دلیل عواملی چون قحطی و تنگناهای طبیعی پدید می آید؛ از این رو، گرچه به نوعی بر فقر و تنگدستی دلالت دارد، اما مفهوم اصلی آن، سختی ناشی از کمبود غذا است.

فهرست منابع

* قرآن کریم.

ابن ابی جمهور، محمد بن زین الدین. (۱۴۰۵ق). عوالی اللثالی العزیزیه فی احادیث الدینیہ (ج ۱). قم: دارسید الشهداء.

ابن درید، محمد بن حسن. (۱۹۹۸م). جمهره اللغة (ج ۱، ۲، ۳، ۱۲). بیروت: دارالعلم للملایین.
ابن عاشور، محمد طاهر. (بی تا). التحریر و التنویر (ج ۳، ۱۲، ۱۴، ۲۸، ۳۰). بیروت: مؤسسه تاریخ.

ابن عربی، محمد بن عبدالله بن ابوبکر. (بی تا). احکام القرآن (ج ۲). بی جا: بی نا.
ابن عطیه الاندلسی، عبدالحق بن غالب. (۱۴۲۲ق). المحرر الوجیز فی تفسیر الکتاب العزیز (محقق: عبدالسلام عبدالشافی محمد، ج ۳). بیروت: دارالکتب العلمیه.
ابن سیده، علی بن اسماعیل؛ هندای، عبدالحمید. (۱۴۲۱ق). المحکم و المحيط الأعظم. بیروت: دارالکتب العلمیه.

ابن فارس، احمد. (۱۳۹۹ق). معجم مقانیس اللغة (ج ۲، ۳، ۴، ۵، ۱۴). بیروت: دارالفکر.
ابن منظور، محمد بن مکرم. (۱۴۱۴ق). لسان العرب (ج ۲، ۱۳). بیروت: دارالفکر للطباعة و النشر و التوزیع.

ازهری، محمد بن احمد. (۱۴۲۱ق). تهذیب اللغة (ج ۳، ۹، ۱۳). بیروت: دار إحياء التراث العربی.
آزادی، پرویز. (۱۳۸۴). مؤلفه های معنایی حق در قرآن کریم (پایان نامه). تهران: دانشگاه امام صادق.

آلوسی، سید محمود. (۱۴۱۷ق). روح المعانی (مصحح: محمد حسین عرب، ج ۲۸). بیروت: دارالفکر.

بحرانی، سید هاشم. (۱۴۱۶ق). البرهان فی تفسیر القرآن. تهران: بنیاد بعثت.

پاکتچی احمد؛ شیرزاد، محمد حسن. (۱۳۸۹) باز تفسیر واژگان «فقر / غنا» در قرآن کریم با تکیه بر زمینه‌های انسان‌شناختی ساخت مفهوم. مطالعات قرآنی و فرهنگ اسلامی. شماره ۹، صص ۲۵-۴۸.

پالمر فرانک. (۱۳۶۶). نگاهی تازه به معنی‌شناسی (مترجم: کوروش صفوی). تهران: نشر مرکز.
ثعالبی، عبدالرحمن بن محمد. (۱۴۱۶ق). الجواهر الحسان (محقق: ابو محمد غماری). بیروت: دارالکتب العلمیه.

ثعلبی نیشابوری، ابواسحاق احمد بن ابراهیم. (۱۴۲۲ق). الكشف و البیان عن تفسیر القرآن (ج ۲، ۷). بیروت: دار إحياء التراث العربی.

جوهری، اسماعیل بن حماد. (۱۳۷۶ق). الصحاح: تاج اللغة و صحاح العربیة (ج ۲، ۴). بیروت: دار العلم للملایین.

حرانی، حسین علی. (۱۴۰۴ق). تحف العقول. قم: دفتر انتشارات اسلامی.

حسینی جرجانی، سید امیر ابوالفتح. (۱۴۰۴ق). آیات الأحکام (ج ۱). تهران: انتشارات نوید.

حسینی شاه عبدالعظیمی، حسین. (۱۳۶۴). تفسیر اثنی عشری (ج ۱۰). تهران: میقات.

حقی بروسوی، اسماعیل. (۱۴۲۱ق). روح البیان (مصحح: احمد عبید، ج ۱). بیروت: دار احیاء التراث العربی.

حلی، نجم‌الدین. (۱۴۰۷ق). المعتبر فی شرح المختصر (ج ۱). قم: مؤسسه سید الشهداء علیه السلام.

دامغانی، حسین بن محمد. (۱۳۹۸). وجوه و نظایر. تهران: ایلاف.

رازی، ابوالحسن احمد. (۱۴۱۴ق). مجمل اللغة (محقق: شهاب‌الدین ابو عمر). بیروت: دارالفکر.

راغب اصفهانی، حسین. (۱۴۱۲ق). المفردات فی غریب القرآن. بیروت: دارالعلم.

رودگر، محمد جواد. (۱۳۸۴). فقر وجودی انسان در قرآن با رویکردی فلسفی - عرفانی. مجله فلسفه و دین، شماره ۳. صص ۱۳۹-۱۵۹.

زمخشری، محمود بن عمر. (۱۴۰۷ق). الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل و عیون الأقاویل فی وجوه التأویل (ج ۱، ۲). بیروت: دار الکتاب العربی.

- زمخشري، محمود بن عمر. (۱۹۷۹م). أساس البلاغة. بيروت: دار صادر.
- سجستاني، ابوبكر. (۱۴۱۶ق). غريب القرآن. (محقق: محمد اديب). قاهره: دارالكتبه.
- شعيري، تاج الدين. (۱۳۶۳). جامع الأخبار. قم: انتشارات رضى.
- شيباني، اسحاق بن مرار. (۱۹۷۴م). كتاب الجيم. قاهره: الهيئة العامة لشؤون المطابع الأميرية.
- صاحب، اسماعيل بن عباد. (۱۴۱۴ق). المحيط في اللغة (ج ۲). بيروت: عالم الكتب.
- صادق زاده طباطبائي، سيد محمود. (۱۳۹۳). «بسته فقرزدايي با نگاه ويژه به آموزه هاي رضوي». نخستين همایش مدیریت اسلامی در فرهنگ رضوی.
- صافي، محمود. (۱۴۱۸ق). الجدول في إعراب القرآن و صرفه و بيانه مع فوائد نحوية هامة (ج ۳۰). دمشق: دار الرشيد.
- صفوي، كوروش. (۱۳۹۷). درآمدی بر معناشناسی. تهران: سوره ی مهر.
- طباطبائي، سيد محمد حسين. (۱۴۱۷ق)، الميزان في تفسير القرآن (ج ۱، ۱۳). قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- طبرسي، فضل بن حسن. (۱۳۷۲). مجمع البيان في تفسير القرآن (ج ۵، ۱۰). تهران: ناصر خسرو.
- طبري كياهراسي، ابوالحسن علي بن محمد. (۱۴۰۵ق). احكام القرآن، بيروت: دارالكتب العلمية.
- طبري، محمد بن جرير. (۱۴۱۲ق). جامع البيان في تفسير (ج ۱). بيروت: دارالمعرفة.
- طريحي، فخرالدين. (۱۴۰۶ق). تفسير غريب القرآن (محقق: محمد كاظم طريحي). بيروت: دارالاضواء.
- طوسي، محمد بن حسن. (۱۴۱۴ق). الامالي. قم: انتشارات دارالثقافة.
- طوسي، محمد بن حسن. (بي تا). التبيان في تفسير القرآن (ج ۴، ۷). بيروت: دار احياء التراث العربي.
- عسگري، محمد مهدي؛ غفورزاده، حسين. (۱۳۸۸). بررسی مفهوم فقر از منظر قرآن و روايات ائمه اطهار. نشریه مطالعات قرآن و حدیث. ۳(۵)، صص ۸۹-۱۲۳.
- فاضل مقداد، جمال الدين مقداد بن عبدالله. (۱۴۱۹ق). كنز العرفان في فقه القرآن. تهران: مجمع جهاني تقريبات مذاهب اسلامي.

فخرالدین رازی، ابوعبدالله محمد بن عمر. (۱۴۱۳ق). التفسیر کبیر (مفاتیح الغیب) (ج ۳۱). بیروت: دارالکتب العلمیه.

فراء، ابوزکریا. (۱۹۸۰م). معانی القرآن (محقق: احمدیوسف نجاتی و محمدعلی نجار، ج ۳). قاهره: الهیئه المصریه العامه للکتاب.

فراهیدی، خلیل بن احمد. (۱۴۰۹ق). العین (ج ۱، ۳، ۵). قم: دارالهجره.

فیومی، احمد بن محمد. (۱۴۱۸ق). مصباح المنیر. بی جا: المکتبه العصریه.

فیروزآبادی، محمد بن یعقوب. (۱۴۱۵ق). القاموس المحیط (ج ۱). بیروت: دارالکتب العلمیه.

قاسمی، محمد جمال الدین. (۱۳۹۸ق). محاسن تاویل (مصصح: محمد فؤاد عبدالباقی، ج ۳). بیروت: دارالفکر.

قطب، سید. (۱۴۰۸ق). فی ظلال القرآن. بیروت: دار الشروق.

قمی نیشابوری، نظام الدین حسن بن محمد. (۱۴۱۶ق). تفسیر غرائب القرآن و رغائب الفرقان. بیروت: دارالکتب العلمیه.

کفوی، ابوالقاء. (۱۴۱۲ق). کلیات. بی جا: موسسه رسالت.

ماوردی، ابوالحسن علی بن محمد. (۱۴۱۲ق). النکت و العیون (ج ۶). بیروت: دارالکتب العلمیه.

مراغی، احمد مصطفی. (بی تا). تفسیر المراغی (ج ۲). بیروت: داراحیاء التراث العربی.

مصطفوی، حسن. (۱۳۶۰). التحقیق فی کلمات القرآن الکریم (ج ۵). تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

References

* The Holy Quran

- Ibn Abi Jumhur, M. b. Z. (1984). *'Awali al-la'ali al-'aziziyya fi ahadith al-diniyya* (Vol. 1). Qom: Dar Sayyid al-Shuhada. [In Arabic]
- Ibn Arabi, M. b. A. b. A. (n.d.). *Ahkam al-Qur'an* (Vol. 2). Place unknown: Publisher unknown. [In Arabic]
- Ibn Atiyya al-Andalusi, A. b. G. (2001). *Al-Muharrar al-wajiz fi tafsir al-kitab al-'aziz* (Vol. 3, A. A. M. Abd al-Shafi, Ed.). Beirut: Dar al-Kutub al-'Ilmiyya. [In Arabic]
- Ibn Sida, A. b. I., & Hindawi, A. (2000). *Al-Muhkam wa al-muhit al-a'zam*. Beirut: Dar al-Kutub al-'Ilmiyya. [In Arabic]
- Azadi, P. (2005). *Semantic components of haqq in the Holy Qur'an* (Master's thesis). Imam Sadiq University, Tehran. [In Persian]
- Alusi, M. (1996). *Ruh al-ma'ani* (Vol. 28, M. H. Arab, Ed.). Beirut: Dar al-Fikr. [In Arabic]
- Bahrani, H. (1995). *Al-Burhan fi tafsir al-Qur'an*. Tehran: Bonyad Ba'thah. [In Arabic]
- Pakatchi, A., & Shirzad, M. H. (2010). Reinterpretation of the Qur'anic terms *faqr/ghina* with emphasis on the anthropological context of concept formation. *Qur'anic Studies and Islamic Culture*, 9, 25–48. [In Persian]
- Palmer, F. (1987). *A new look at semantics* (K. Safavi, Trans.). Tehran: Nashr Markaz. [In Persian]
- Tha'alibi, A. b. M. (1995). *Al-Jawahir al-hisan* (A. M. Ghamari, Ed.). Beirut: Dar al-Kutub al-'Ilmiyya. [In Arabic]
- Tha'labi Neishaburi, A. b. I. (2001). *Al-Kashf wa al-bayan 'an tafsir al-Qur'an* (Vols. 2, 7). Beirut: Dar Ihya' al-Turath al-'Arabi. [In Arabic]
- Jowhari, I. b. H. (1956). *Al-Sihah: Taj al-lugha wa sihah al-'arabiyya* (Vols. 2, 4). Beirut: Dar al-'Ilm li-l-Malayin. [In Arabic]

- Harani, H. A. (1984). *Tuhaf al-'uqul*. Qom: Daftar Nashr al-Islami. [In Arabic]
- Hosseini Jurjani, A. (1984). *Ayat al-ahkam* (Vol. 1). Tehran: Entesharat Navid. [In Arabic]
- Hosseini Shah Abd al-Azimi, H. (1985). *Tafsir ithna 'ashari* (Vol. 10). Tehran: Miqat. [In Persian]
- Haqqi Bursawi, I. (2000). *Ruh al-bayan* (Vol. 1, A. Ubayd, Ed.). Beirut: Dar Ihya' al-Turath al-'Arabi. [In Arabic]
- Hilli, N. (1987). *Al-Mu'tabar fi sharh al-mukhtasar* (Vol. 1). Qom: Mu'assasat Sayyid al-Shuhada. [In Arabic]
- Damghani, H. b. M. (1979). *Wujuh wa nazair*. Tehran: Ilaf. [In Persian]
- Razi, A. b. A. (1994). *Mujmal al-lugha* (Sh. A. Abu Umar, Ed.). Beirut: Dar al-Fikr. [In Arabic]
- Raghib Isfahani, H. (1991). *Al-Mufradat fi gharib al-Qur'an*. Beirut: Dar al-'Ilm. [In Arabic]
- Rudgar, M. J. (2005). Existential poverty of man in the Qur'an: A philosophical-mystical approach. *Philosophy and Religion Journal*, (3), pp. 139-159. [In Persian]
- Zamakhshari, M. b. O. (1987). *Al-Kashshaf 'an haqa'iq ghawamid al-tanzil wa 'uyun al-aqawil fi wujuh al-ta'wil* (Vols. 1-2). Beirut: Dar al-Kitab al-'Arabi. [In Arabic]
- Zamakhshari, M. b. O. (1979). *Asas al-balagha*. Beirut: Dar Sader. [In Arabic]
- Sajistani, A. b. (1995). *Gharib al-Qur'an* (M. Adib, Ed.). Cairo: Dar al-Qutaiba. [In Arabic]
- Shu'ayri, T. (1984). *Jami' al-akhbar*. Qom: Razi Publications. [In Arabic]
- Shaybani, I. b. M. (1974). *Kitab al-Jim*. Cairo: Al-Hay'a al-'Ammah li-Shu'un al-Matabi' al-Amiriyya. [In Arabic]
- Sahib, I. b. 'A. (1993). *Al-Muhit fi al-lugha* (Vol. 2). Beirut: 'Alam al-Kutub. [In Arabic]

- Sadeqzadeh Tabataba'i, S. M. (2014). Poverty alleviation package with special focus on Razavi teachings. *The First Conference on Islamic Management in Razavi Culture*. [In Persian]
- Safi, M. (1997). *Al-Jadwal fi i'rab al-Qur'an wa sarfihi wa bayanihi ma'a fawa'id nahwiyya hama* (Vol. 30). Damascus: Dar al-Rashid. [In Arabic]
- Safavi, K. (2018). *An introduction to semantics*. Tehran: Sooreh Mehr. [In Persian]
- Tabataba'i, S. M. H. (1996). *Al-Mizan fi tafsir al-Qur'an* (Vols. 1, 13). Qom: Daftar Nashr al-Islami. [In Arabic]
- Tabrisi, F. b. H. (1993). *Majma' al-bayan fi tafsir al-Qur'an* (Vols. 5, 10). Tehran: Nasir Khusraw. [In Arabic]
- Tabari Kiyaharasi, A. b. M. (1985). *Ahkam al-Qur'an*. Beirut: Dar al-Kutub al-'Ilmiyya. [In Arabic]
- Tabari, M. b. J. (1991). *Jami' al-bayan fi tafsir* (Vol. 1). Beirut: Dar al-Ma'rifa. [In Arabic]
- Turi'hi, F. (1986). *Tafsir gharib al-Qur'an* (M. K. Turi'hi, Ed.). Beirut: Dar al-Adwa'. [In Arabic]
- Tusi, M. b. H. (1993). *Al-Amali*. Qom: Dar al-Thaqafa Publications. [In Arabic]
- Askari, M. M., & Ghafurzadeh, H. (2009). The concept of poverty from the perspective of the Qur'an and the narrations of the Imams. *Journal of Qur'anic and Hadith Studies*, 3(5), pp. 89–123. [In Persian]
- Fadil Miqdad, J. b. A. (1998). *Kanz al-'irfan fi fiqh al-Qur'an*. Tehran: Majma' Jahani Taqrib Madhahib Islami. [In Arabic]
- Fakhr al-Din Razi, M. b. O. (1992). *Al-Tafsir al-kabir (Mafatih al-ghayb)* (Vol. 31). Beirut: Dar al-Kutub al-'Ilmiyya. [In Arabic]
- Farra', A. (1980). *Ma'ani al-Qur'an* (Vol. 3, A. Y. Nejati & M. A. Najjar, Eds.). Cairo: Al-Hay'a al-Misriyya al-'Amma li-l-Kitab. [In Arabic]
- Fayumi, A. b. M. (1997). *Misbah al-munir*. Place unknown: Al-Maktaba al-'Asriyya. [In Arabic]

- Firuzabadi, M. b. Y. (1994). *Al-Qamus al-muhit* (Vol. 1). Beirut: Dar al-Kutub al-'Ilmiyya. [In Arabic]
- Qasemi, M. J. (1978). *Mahasin al-ta'wil* (Vol. 3, M. F. Abd al-Baqi, Ed.). Beirut: Dar al-Fikr. [In Arabic]
- Qutb, S. (1987). *Fi zilal al-Qur'an*. Beirut: Dar al-Shuruq. [In Arabic]
- Qomi Neishaburi, N. b. M. (1995). *Tafsir ghara'ib al-Qur'an wa ragha'ib al-furqan*. Beirut: Dar al-Kutub al-'Ilmiyya. [In Arabic]
- Kafawi, A. (1991). *Kulliyat. Mu'assasat Risalat*. [In Arabic]
- Mawardi, A. b. M. (1991). *Al-Nukat wa al-'uyun* (Vol. 6). Beirut: Dar al-Kutub al-'Ilmiyya. [In Arabic]
- Maraghi, A. M. (n.d.). *Tafsir al-Maraghi* (Vol. 2). Beirut: Dar Ihya' al-Turath al-'Arabi. [In Arabic]
- Mostafavi, H. (1981). *Al-Tahqiq fi kalimat al-Qur'an al-karim* (Vol. 5). Tehran: Book Translation and Publications Agency. [In Persian]
- Farahidi, K. b. A. (1988). *Al-'Ayn* (Vols. 1, 3, 5). Qom: Dar al-Hijra. [In Arabic]
- Ibn Faris, A. (1979). *Mu'jam maqayis al-lugha* (Vols. 2, 3, 4, 5, 14). Beirut: Dar al-Fikr. [In Arabic]
- Ibn Durayd, M. b. H. (1998). *Jamhara al-lugha* (Vols. 1, 2, 3, 12). Beirut: Dar al-'Ilm li-l-Malayin. [In Arabic]
- Azhari, M. b. A. (2000). *Tahdhib al-lugha* (Vols. 3, 9, 13). Beirut: Dar Ihya' al-Turath al-'Arabi. [In Arabic]
- Ibn Ashur, M. T. (n.d.). *Al-Tahrir wa al-tanwir* (Vols. 3, 12, 14, 28, 30). Beirut: Mu'assasat al-Tarikh. [In Arabic]
- Ibn Manzur, M. b. M. (1994). *Lisan al-'Arab* (Vols. 2, 13). Beirut: Dar al-Fikr li-l-Tiba'a wa-l-Nashr wa-l-Tawzi'. [In Arabic]
- Tusi, M. b. H. (n.d.). *Al-Tibyan fi tafsir al-Qur'an* (Vols. 4, 7). Beirut: Dar Ihya' al-Turath al-'Arabi. [In Arabic]